

В. О. Зенгва

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**«Вальдшнепи» М. Хвильового та романи Ф. Достоєвського:
інтертекстуальний аспект**

Зенгва В. О. «Вальдшнепи» М. Хвильового та романи Ф. Достоєвського: інтертекстуальний аспект. Стаття присвячена аналізу образу Дмитрія Карамазова з «Вальдшнепів» М. Хвильового у контексті романів Ф. Достоєвського. За допомогою інтертекстуального та автотекстуального аналізу з'ясовується суть злочину та можливі варіанти покарання людей Карамазовського типу.

Ключові слова: персонаж, інтертекстуальний зв'язок, автотекстуальний зв'язок.

Зенгва В. А. «Вальдшнепи» Н. Хвильового и романы Ф. Достоевского: интертекстуальный аспект. Стаття посвящена анализу образа Дмитрия Карамазова из «Вальдшнепов» Н. Хвильового в контексте романов Ф. Достоевского. При помощи интертекстуального и автотекстуального анализа выясняется суть «преступления» и возможные варианты наказания людей Карамазовского типа.

Ключевые слова: персонаж, интертекстуальная связь, автотекстуальная связь.

Zengwa V. A «Woodcocks» of N. Hvylevoy's and F. Dostoevsky's novels: intertextual aspect. The article is devoted to the analysis of an image of Dmitry Karamazov from N. Hvylevoy's «Woodcocks» in a context of the novels of F. Dostoevsky. With the help of intertextual and the autotextual analysis the essence of «crime» and possible variants of the punishment of people of the Karamazov's type is found out.

Keywords: the character, intertextual connection, autotextual connection.

«Вальдшнепи» можна назвати підсумком письменницької та публіцистичної діяльності М. Хвильового, адже цей твір містить у собі і певною мірою пояснює основні мотиви та ідеї доробку автора. Л. Сенік визначає роман як етап творчої еволюції прозаїка: «В потоці політичних подій, літературних битв, революційного оновлення людини і народження нових поглядів роман був неминучий як логічний розвиток творчості письменника...» [5:154]. Сам М. Хвильовий у «Арабесках» у властивій йому закодованій формі підкреслює особливу роль, яку відіграє роман серед його інших творів: «...етюдів я вже ніколи, ніколи не буду писати, бо я пишу – роман» [9:202]. Якщо пов'язати цю заяву із рекламою-анонсом, поданою у «Вступній новелі», «...мій сюжетний любовний роман «Вальдшнепи» буде у третьому томі» [9:16], то стає цілком зрозуміло, який роман мається на увазі.

Незважаючи на задеклароване провідне місце «Вальдшнепів», цей текст – один із найменш досліджених у доробку М. Хвильового. Основна причина – відсутність закінчення. Існують окремі літературознавчі студії, присвячені твору (Л. Сенік [5], М. Сподарець [6], Г. Церна [7] та ін.), однак багато цікавих аспектів досі залишаються невисвітленими. Особливої актуальності дослідження «Вальдшнепів» набуває у зв'язку із підвищеним інтересом до роману, викликаним публікацією продовження («Аглая» Артема Сокола), що відкрило широке поле для дискусій перед дослідниками та людьми, яким не байдужа доля української літератури.

Безперечно, розпочинаючи аналіз «Вальдшнепів», необхідно усвідомлювати: будь-яке твердження може бути лише припущенням, адже аналізувати роман можна спираючись лише на текст його першої частини, що зберігся до сьогодні. Проте хотілося б наголосити на тому, що твір не є незавершеним. Його друга частина втрачена, але вона існувала. Тобто той фрагмент, що зберігся до сьогодні, є частиною завершеного тексту і несе у собі певні коди та автотекстуальні посилання, спираючись на які, можна приблизно відтворити характери персонажів, знайти їхнє місце в галереї людей революції М. Хвильового.

Знаковою фігурою у романі, у творчості письменника є Дмитрій Карамазов. Аналізуючи образ цього персонажа, перш за все маємо відповісти на питання: чому свого героя М. Хвильовий називає саме *Дмитрієм Карамазовим*? Значення цього імені автор підкреслює уже на першій сторінці роману. Твір розпочинається «непотрібною» з точки зору розвитку сюжету сценою непорозуміння у «буфеті найкращих фіалок І. Л. Карасика». Співзвучність прізвища свого героя із прізвищем власника буфету М. Хвильовий підкреслює ще до того, як у тексті з'являється прізвище Карамазов. «Він приїхав, як завжди, розхристаний та неуважний і, недовго гадаючи, забіг по дорозі до «буфету найкращих фіалок І. Л. Карасика»: Дмитрій в своєму листі (лист давно вже загублено) якось згадував це до певної міри *рідне йому по звукозбігу прізвище (виділення наше – З. В.)*» [8]. Таким чином, між

власником буфету та Дмитрієм Карамазовим одразу ж встановлюється зв'язок, наявність якого автор намагається доволі прозоро заперечити, що для читача, знайомого з манерою написання художніх текстів М. Хвильового, є ще одним підтвердженням його наявності. «І одразу ж ясно стало, яке має відношення І. Л. Карасик до Дмитрія й Ганни (буквально ніякого!) й скільки він знає про них (рішуче нічого!)» [8]. Можна припустити, що цей зв'язок виражається у спільній для Карамазова та Карасика частині прізвищ – *кара*. Враховуючи подальший розвиток дії у романі, посилення на Достоевського («Братів Карамазових» він, можна сказати, читав, але йому й на думку не спадало, що ці брати (чи там один брат) могли завітати в його глухий край») та *ребус* («...ребус нарешті було розв'язано»), що його автор згадує безпосередньо після розповіді про Карасика, Карамазова та «Братів Карамазових», таке твердження можна вважати цілком імовірним. Можна припустити, що зашифроване слово кара покликане інтертекстуально пов'язати роман «Вальдшнепи» із «Злочином і карою» Достоевського, адже перегук проблематики цих творів є очевидним. Таким чином, вибудовується цілком прозорий асоціативний ланцюг **Карасик – Карамазов – кара – Достоевський – «Злочин і кара» – «Вальдшнепи»**. Отже, «Вальдшнепи» – це роман про кару за злочин, який в романі безпосередньо не описується, але неодноразово згадується. «А втім, я хочу сказати от що: людину, Вовчику, дуже нелегко вбити!.. Ти ще ніколи не вбивав... не на війні, а так, у звичайному побуті? Ну от. А я вбивав і знаю. Це дуже складна процедура. *І саме тому складна, що робиш це цілком свідомо, зарані знаючи, що не вбити ніяк не можна (виділення наше – З. В.)*» [8]. Ідентичним є навіть стан «приреченості до злочину» Дмитрія Карамазова та Родіона Раскольнікова перед убивством бабці: «...але всім своїм еством він раптом відчув, що немає у нього більше ні свободи розуму, ні свободи волі і що все раптом вирішено остаточно» [4]. На жаль, у зв'язку із відсутністю закінчення роману для нас залишається назавжди втраченим розуміння М. Хвильового кари людей Карамазівського типу як у сюжетному, так і у філософському плані. Єдине, що залишається дослідникам, – методом автотекстуального аналізу з'ясувати їхній «злочин».

На перший погляд тут все просто. «Він зупинився біля дверей і дивився на баришень, що рились у бараклі, напихаючи ним свої саквояжі... Тоді він вийняв із кобури браунінга й підійшов до однієї скрині, де вовтузились баракольщики. Він вистрелив однієї баришні в карк. Того ж дня чека розстріляла ще кількох мародерів...» [8]. Але в уважного читача М. Хвильового одразу ж зароджується сумнів: убивство мародера хоч, звичайно, і виглядає звірячою жорстокістю нерівноцінності злочину і покарання сьогодні, однак на тлі тогочасних революційних подій відзначається певною «законністю», прагненням навести лад у хаосі анархії. Жертва загадкового злочину, за який розплачується герой «Вальдшнепів», судячи з усього невинна, чи то правильніше сказати, «винна» у своєму існуванні, що ставить аж надто багато питань тій ідеї, що у неї повірив Карамазов, до яких, серед іншого, належить і питання права на розстріл обивателів – мародерів та Іванів Івановичів (прозорий автотекстуальний натяк на сатиру «Іван Іванович»), – дійсно «винних» у тому, що революція потрапила у «раківину з калом». Про імовірність такого трактування жертви злочину свідчить діалог Дмитрія та Аглаї, у якому згадується Богоматір, що заважає герою до кінця віддатися його фанатичній вірі: «Богоматір всюди й на кожному кроці. Це якийсь жах, і іноді навіть руки падають у знеможі. Не можна зустрічатися з людьми. Щоб творити якесь діло й боротися, треба надягати машкару Мізантропа і в ній ховати, перш за все, очі... Очі, знаєш, найлютіший ворог усякого прогресу, бо очима бачиш Богоматір і саме в очах ховається Богоматір» [8]. Образ Богоматері відсилає нас до образу Ісуса Христа, що безневинно постраждав від людей і за людей, а через нього і до тієї «жертви», заклання якої на олтар революції істерично намагається виправдати Карамазов. «...тільки через убивство можна прийти до цілковитого соціального очищення.

Ти розумієш, що я маю на увазі? В динаміці прогресу соціальну етику можна мислити тільки як перманентний «злочин». Я злочин беру в лапки, бо свідоме вбивство во ім'я соціальних ідеалів ніколи не вважав за злочин» [8].

Ще одна підказка до розгадки «злочину», на наш погляд, міститься у прізвищі героя роману. Обравши для нього прізвище Карамазов, М. Хвильовий немовбито вказує на зв'язок проблематики «Вальдшнепів» із проблемою «злочину в ім'я ідеї» романів Достоевського. Однак таке потрактування є підозріло простим і надто загальним, враховуючи схильність письменника до творення «ребусів» у своїх текстах. «Брати Карамазови» Ф. Достоевського – не просто роман про вбивство, це роман про *батьковбивство*, тобто вбивство «ближнього», кровного родича. Про вбивство Карамазовим «ближнього» згадує Аглая: «Я також думаю, що твоя недоношена ненависть уже є справжня ненависть і ти здібний зненавидіти своїх ближніх... Ти розповідав мені, як колись, у часи громадянської війни, ти розстріляв когось із ближніх біля якогось монастиря...» Образ монастиря, біля якого відбувається розстріл автотекстуально відсилає нас до «Я(Романтики)», в якій герой

немовбито вбиває свою матір – черницю. Спільним для цих творів є також образ Марії Богоматері «...воістину моя мати – втілений прообраз тієї надзвичайної Марії, що стоїть на гранях невідомих віків» [9:216].» Отже, злочин, за який карається Дмитрій Карамазов і який викликає у нього цілий комплекс складних переживань, – *материвбивство*. Цю тезу опосередковано доводить загадковий вислів Карамазова про Ганну «Хіба це не Ганну він розстріляв колись, у часи громадянської війни, біля якогось провінціального монастиря?» [8], яку він характеризує як «типову українську жінку, що, так ганебно випроводивши синів Тараса Бульби на Запорозьку Січ, пішла плодити безвольних людей?» [8], тобто жінку-*матір* у традиційному патріархальному суспільстві.

Однак материвбивство Карамазова теж не слід сприймати як реальний акт. Для того, щоб зрозуміти це потрібно звернутися до сюжету «Братів Карамазових» Достоевського. Як відомо, у цьому романі, жоден із братів, які носять прізвище Карамазови, не є батьковбивцем у буквальному значенні. Федора Карамазова убиває його незаконний син, напіввідіот Смердяков, наслухавшись просторікувань Івана. Кару за діяння, якого насправді не чинив, але *хотів вчинити* несе найстарший брат Дмитрій (!) Карамазов. Саме тут, на наш погляд, криється розгадка імені головного героя «Вальдшнепів» – Дмитрій. За усіма формальними показниками образ Карамазова із «Вальдшнепів» більш близький до образу середульшого Карамазова Достоевського – Івана. Карамазов Хвильового, так само, як і Іван, раціоналіст, що за допомогою логіки вибудовує теорію виправдання вбивства в ім'я високої мети, але сам не витримує результатів своєї філософії. На Дмитрія Карамазова із «Братів...» – імпульсивну, невірноважену натуру, що живе миттєвими настроями, він схожий хіба що своєю маніакальною пристрастю до жінки (Грушенька – Аглая). Але М. Хвильовий називає свого героя чомусь саме Дмитрієм, а не Іваном Карамазовим. Чи не спокутою за *нездійснений* злочин, що її має дістати Карамазов із «Вальдшнепів», можна аргументувати вибір саме цього імені? Така теза могла б здатися голосливою, якби не ще один нюанс, який потрібно враховувати, аналізуючи цей образ: Дмитрій Карамазов у «Вальдшнепах» є продовженням характеру, виписаного Хвильовим у «Я(Романтиці)». «Злочин» Карамазова чи, правильніше сказати, людей карамазовського типу описано у цій новелі, «Вальдшнепи» – роман про кару, яка чекає на них уже в мирні пореволюційні роки. Але чи з реальним убивством ми маємо справу у «Я(Романтиці)»? Ю. Безхутрий вважає події, змальовані у новелі «...емоціями людини, яка пережила страхіття революційної війни і тепер, з дистанції часу, жахнулася тієї картини диявольського шабашу, вакханалії насильства, що пройшла перед нею. Це уявний(виділення наше – З. В.) світ, який креатує оповідач, персоніфікуючи власні відчуття. Саме ці відчуття можна було б назвати «синдром революції», зумовленим наслідками того психологічного шоку, якого зазнав «я» незалежно від того, чи насправді переживав трагедію материвбивства, чи це лише плід його зболеної фантазії» [1:310]. Можливо, герой «Я(Романтики)», а разом із ним і Дмитрій Карамазов з «Вальдшнепів», не убивав матір у буквальному сенсі, але він психологічно став матеревбивцею у часи громадянської війни.

«Злочин» Карамазова з «Вальдшнепів» можна інтерпретувати інакше: його вина полягає у тому, що він *дозволив* Смердяковим – дегенератам – докторам Тагабатам убити матір, у тому, що він повірив у їхню ідею з нелюдським обличчям. Образ матері можна трактувати тут максимально широко: від буквальноного безглузлого материвбивства, що його вчиняють засліплені революційною мішурою, обдурені, безграмотні Остап і Андрій з оповідання «Мати», яким вожді за мовчазного сприяння карамазових змогли підсунути фальшиві ідеали замість справжніх, до символічного Українсьобивства, яке передчував М. Хвильовий. Карамазов показаний Хвильовим у той період свого життя, коли він починає розуміти, що став жертвою цинічного обману. Питання про виправдання свого «злочину», своєї «глупоти», провінційної екзальтованої засліпленості «ідеєю» невідступно мучать Дмитрія. Хіба заради «котлеток і пюре зі сметаною» така людина, як він, погодилася взяти на душу страшний гріх? Але лише «котлети і пюре зі сметаною», що їх відібрано у того самого народу, заради «ощасливлення» якого було вбито Матір, може запропонувати йому реальна «загірна комуна». «Я думаю зараз про наше фарисейство і думаю: чому? Чому ми не соромимось говорити про пюре й котлетки? Чому ми, нарешті, не соромимось проїдати тут народні гроші... саме в той час, коли навкруги нас люди живуть у неможливих злиднях, у таких злиднях, що аж ридати хочеться... Чому ми, нарешті, боїмось виносити гірку правду на люди (хоч люди й без нас її знають) і ховаємо по своїх ком'ячках?» [8].

Важливим семантичним маркером у трактуванні образу Дмитрія Карамазова є рівний йому за значенням у романі образ Аглаї. Найбільш прозора інтертекстуальна асоціація Аглаї Хвильового, яка спадає на думку читачеві, – Аглая Єпанчина з роману «Ідіот» Достоевського. Однак при порівнянні цих героїнь мимохіть виникає питання: що спільного у домашнього наївного дівчиська, якою зображена Аглая Єпанчина в «Ідіоті», з розсудливою, холоднокровною, нахабною і самовпевненою

Аглаєю у «Вальдшнепах»? Відповідь очевидна – абсолютно нічого. Аглая Хвильового за своєю викривальною скандальністю, сміливістю у вчинках і висловах значно більше схожа на Настасю Пилипівну із того ж таки «Ідіота». Хоч насправді і між цими образами ми навряд чи зможемо встановити зв'язок: Настася Пилипівна Достоевського за своєю суттю жертва, що від безвиході кидається на кривдників; Аглая із «Вальдшнепів» – мисливець, який не знає жалю. Найімовірніше ім'я Аглая покликане не пов'язати образ героїні «Вальдшнепів» із котримось образом з «Ідіота» Достоевського, а вказати читачеві на комплекс спільних для цих творів мотивів. І найпершим таким мотивом є, на наш погляд, мотив хвороби, божевілля, ідіотизму головного героя. У «Вальдшнепах» можемо знайти достатньо доказів психічної ненормальності Карамазова, які мають інтертекстуальні корені у творі Достоевського. Наприклад, емоційний стан Карамазова, що він про нього розповідає Аглаї, майже дослівно нагадує стан князя Мишкіна безпосередньо перед епілептичним випадком: «Я іноді буквально задихаюсь од щастя, – говорив він далі, скидаючи з кручі камінці й зовсім не помічаючи, що його розмові бракує елементарної послідовності. – Темні сторони нашої дійсності тоді зовсім зникають із моїх очей, і я починаю рости і виростаю у велетня» [8]. «Відчуття життя, самосвідомості зростало майже вдесятеро у ці миті, що продовжувалися, як блискавиця. Розум, серце освітлювалися незвичайним світлом; усі хвилювання, усі сумніви, усі переживання неначе заспокоювалися разом, перетворювалися у якийсь найвищий спокій, повний ясної, гармонічної радості та надії, повний розуму і кінцевої причини» [3]. У тексті роману М. Хвильового маємо безпосередню згадку про епілепсію: «Карамазов підвівся. Він блукав розгубленими очима по стелі, й здавалось, що він от-от кинеється на підлогу й заб'ється в випадку епілепсії» [8]. Навряд чи автор став би зосереджувати увагу читача саме на цій нервовій хворобі, якби не хотів ще раз підкреслити перегуки «Вальдшнепів» з «Ідіотом». На жаль, не маючи закінчення роману, важко адекватно інтерпретувати цей зв'язок. Проте можна припустити, що саме таким (напад, хвороба, ідіотизм) М. Хвильовий бачив один із «виходів» для свого героя і для «типу» карамазових, до якого зараховував і себе. Інший «вихід» озвучив сам Дмитрій у діалозі з Ганною: «Чи ти хочеш, щоб я собі кулю пустив у лоб?» [8], і, як показав час, саме так і завершився «пошук загірною комуни» для усіх тих, хто вірив у неї «так, що можна вмерти».

Таким чином, герой «Вальдшнепів» М. Хвильового є своєрідним продовженням типу, зображеним Достоевським у його романах, – людей, що засудили і стратили Бога, людей, які поставили ідею вище за «міщанську» мораль. «Комплекс Карамазова» у Хвильового ускладнюється тим, що його Дмитрій Карамазов не лише теоретично обґрунтував, але і практично «до кінця» принаймні у своїй свідомості реалізував ідею Богопокинутого світу – ідею не лише Людини без Бога, але і країни без Бога, і у момент дії роману опинився перед результатами своєї філософії і свого «героїчного минулого» – непереборними, безсмертними обивателями, які «з'їли» революцію, і вищою холоднокровно-розсудливою силою, що використала його запал у своїх корисливих цілях.

Література

1. Безхутрий Ю. М. Хвильовий: проблеми інтерпретації / Ю. М. Безхутрий. – Х. : Фоліо, 2003. — 495 с.
2. Достоевский Ф. М. Братья Карамазовы [Электронный ресурс] / Ф. М. Достоевский. — Режим доступа : http://az.lib.ru/d/dostoewskij_fm/text_0060.shtml.
3. Достоевский Ф. М. Идиот / Ф. М. Достоевский // http://az.lib.ru/d/dostoewskij_fm/text_0060.shtml.
4. Достоевский Ф. М. Преступление и наказание [Электронный ресурс] / Ф. М. Достоевский — Режим доступа : http://az.lib.ru/d/dostoewskij_fm/text_0060.shtml.
5. Сенник Л. Політичний роман Миколи Хвильового / Л. Сенник // Записки НТШ. Праці філол. секції. — Т. 224. — Л., 1992. — С. 154—168.
6. Сподарець М. П. Рецептивні моделі в компаративістиці : "Вальдшнепи" М. Хвильового і проблеми інтерпретації / М. П. Сподарець // Актуальні проблеми слов'янської філології. Лінгвістика і літературо-знавство. — 2008. — Вип. 15. — С. 397–403.
7. Церна Г. «Вальдшнепи» – «Брати Карамазови» / Г. Церна // Слово і час. – 1999. – № 12. – С. 58–61.982.
8. Хвильовий М. Вальдшнепи / М. Хвильовий // http://bookz.ru/authors/hvil_ovii-m/valdshne/1-valdshne.html
9. Хвильовий М. Сині етюди. / М. Хвильовий // – К. : Радянський письменник, 1989. – 421 с.